

Марія Петрушкевич

ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “КОМУНІКАЦІЯ” У ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: СТАТТЯ ТРЕТЯ

У статті аналізується поняття “комунікація” та феномени, пов’язані із ним. Автор порівнює кілька класичних визначень комунікації та авторських визначень, які знаходяться в авторефератах вітчизняних наукових досліджень переважно філософського спрямування. Також аналізуються поняття масової комунікації, віртуальної реальності, маніпуляції за допомогою мас-медіа, релігійної комунікації.

Ключові слова: комунікація, масова комунікація, релігійна комунікація, мас-медіа, маніпуляція, віртуальна реальність, діалог.

Petrushkevych M. Interpretation of the term “communication” in domestic dissertations

This article analyzes the concept of “communication” and the phenomena associated with it. The author makes a comparison of several classical definitions of communication and author of definitions that are in the home’s abstract research mainly philosophical direction. Also examines the concept of mass communication, virtual reality, manipulation by the media, religious communication.

This scientific exploration consists of three articles. The first article is dedicated to the concept of “communication”, its understanding and interpretation. It is concluded that the phenomenon of communication has recently become actively explored in the domestic humanitarian scientific community. Such situation was caused by anthropological crisis in modern popular culture and large number of phenomena that contribute to the mechanization of human relations.

The second article is devoted to research of mass communication. National scientists are mostly interested in questions related to the peculiarities of the functioning of mass communication technologies, manipulative possibilities of media, behavioral stereotypes in mass communication and construction of reality through television and the Internet.

The third article examines the phenomenon of religious communication. Only a fraction of dissertations by one of research objects chooses religious communication, which is often seen in the narrow confessional circle. Study of religious communication raises problems of its vertical and horizontal sections; religious language and constructing through her religious consciousness; ecumenical dialogue and dialogicality in general.

Keywords: communication, mass communication, religious communication, mass media manipulation, virtual reality, dialogue.

Петрушкевич М. Толкование понятия “коммуникация” в отечественных диссертационных исследованиях

В статье анализируется понятие “коммуникация” и феномены, связаны с ним. Автор делает сравнение нескольких классических определений коммуникации и авторских определений, которые находятся в авторефератах отечественных научных исследований преимущественно философского направления. Также анализируются понятия массовой коммуникации, виртуальной реальности, манипуляции с помощью масс-медиа, религиозной коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, массовая коммуникация, религиозная коммуникация, масс-медиа, манипуляция, виртуальная реальность, диалог.

IV. Релігійна комунікація

Найбільш типовими галузями, де внутрішній діалог частіш за все характеризується конфліктністю і призводить до домінування однієї спільноти над іншими, є релігія та політика, як зазначає Є. Юнусова. Монологічний та абсолютистський підходи часто приводять до серйозних міжполітичних та міжрелігійних конфліктів і зіткнень. Не є винятком й Україна. Ця ситуація актуалізує звернення до досліджень феномену комунікації (її принципів, мети, завдань та можливостей), до необхідності осмислення його в широкому філософському та теоретико-культурному аспектах.

Сучасна доба глобалізації та інформаційних технологій принципово змінює статус та значення релігії. Релігія була і залишається засобом збереження та відтворення духовних засад суспільства. Водночас вона уособлює морально-орієнтовану діяльність і глибинні ціннісно-духовні засади національного буття. Україна має вагомий здобуток у сфері дослідження релігії, вітчизняні наукові школи є знаними у світі. У сучасному українському просторі виникає завдання методології дослідження релігії, яка зможе розкрити її змістовність, бути на рівні вимог і викликів часу. Зазначені завдання є тим більш актуальними з огляду на дедалі активнішу участь України в загальноцивілізаційних і загальнокультурних

процесах, що нагально вимагає глибше осмислити власну національну ідентичність у контексті глобалізаційних процесів, знайти своє унікальне місце у контексті сучасної культури і сучасної цивілізації [3, с. 3].

Маючи на меті проаналізувати тенденції вітчизняних наукових досліджень феномену комунікації та явищ, пов'язаних із ним, не можемо не звернутися до теми релігійної комунікації, яка особливо гостро постає як елемент дихотомії “масова комунікація – релігійна комунікація”. Особливе зацікавлення викликають три автореферати дисертаційних досліджень: Людмили Вороновської “Свідомість і мова: філософсько-релігієзнавчий аналіз”, Євгенії Юнусової “Комунікативний простір релігії в європейській культурі” та докторська дисертація Ірини Васильєвої “Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти”.

Доречно сконцентруватися на основних тезах авторів, зробити аналіз ключових положень, а також зазначити, що українські науковці, досліджуючи релігійну комунікацію, надають перевагу вузько конфесійній комунікації – християнській.

Релігійна діяльність людини повинна мати свою мотивацію. Як такі мотиви, що знаходяться в безпосередній єдності з емоціями людини, є прагнення до духовності, потреба у вдосконаленні, у спілкуванні з іншими людьми, переживання самотності, втрати близької людини.

І. Васильєва звертає увагу на проблему, яка нас безпосередньо цікавить, – зіставлення масової комунікації та релігійної. Вона пише: “... аналіз релігійної діяльності, релігійної творчості передбачає використання загальнометодологічного “*принципу додатковості*” Н. Бора (курсив наш – П. М.). Цей принцип передбачає аналіз та описування внутрішньої суперечності у двох еквівалентних аспектах з наступним зовнішнім зіставленням обох взаємододаткових аспектів. Все, що існує у масовій комунікації, є амбівалентним. Це відбувається тому, що все, що в ній існує, може стати світочем премудрості, а може стати цвинтарем ідей. Творчість у процесі комунікації, в тому числі й релігійної комунікації, є методологічно коректною і тому може стати надійним засобом психокорекції антиномічних станів свідомості в історичному русі людства. Вже друга половина ХХ ст. продемонструвала людству необхідність розробки соціотерапевтичних технологій і методик для того, щоб допомогти суспільству подолати негативний вплив того, що в абстракції визначалося як “психоістеричний стан” і що тепер виразилося у масових депресіях, асоціальних рухах, девіантних формах поведінки, різкому зростанні суїциду та ін. Релігія приділяє увагу енергетиці людини, або її психологічній стабільності” [3, с. 17].

Дослідниця зазначає, що кардинальним моментом будь-якої масової комунікації є творче осмислення життєвої перспективи в реальній комунікативній ситуації (коли людина звертається до Бога з будь-яким проханням, вона, зрозуміло, осмислює своє майбутнє, найважливіші речі у своєму житті). Людина створює культуру, змінює природні умови свого існування заради підтримання духовності власного “я”. Творчість у процесі комунікації, в тому числі й релігійної комунікації, є методологічно коректною, і тому може стати надійним засобом психокорекції антиномічних станів свідомості в історичному русі людства. Будь-яка однобічність (а з нею ми часто зустрічаємося в новітніх релігійних рухах) призводить до психічних відхилень, які або раніше, або пізніше будуть вимагати самокорекції, а можливо, і втручання фахівців [3, с. 7].

Проте з останнім твердженням погодитися досить важко, воно є науково не обґрунтованим. До речі, авторка використовує досить цікавий термін “масова релігійна свідомість”, але, на жаль, в авторефераті не пояснює його суть.

Іншою темою, що цікавить вітчизняних науковців, є проблема взаємозалежності та взаємоструювання релігії та мови. Порушується питання мовних засобів у процесі формування релігійної свідомості, проблематика функціонування релігійної мови. Л. Вороновська у зв'язку із цим пише: “Релігійна свідомість будується на основі віри, мови, релігійного переживання і досвіду. Актуальними у цьому зв'язку постають дослідження *впливу мовних засобів на формування свідомості* (курсив наш – П. М.). Це проблема, що потребує багатоаспектного вирішення, тобто реалізації філософсько-релігієзнавчого, психологічного, психіатричного і теологічного підходів. Ідеться про екзистенцію людини, яка знаходиться у стосунку до Бога, Абсолюта і у зв'язку із цим ставленням змінює власне внутрішнє “я”. Побудова філософсько-релігієзнавчої, психологічної, теологічної моделей взаємодії свідомості та мови особливо є актуальною для сучасної України, на теренах якої існує багато конфесій та новітніх нетрадиційних рухів і течій” [4, с. 1].

Проблеми релігійної мови розглядає також І. Васильєва, вона доводить, що мовна єдність організовує єдність побуту, єдність звичаїв і єдність релігійних вірувань. Релігійні терміни і висловлювання, які й складають релігійну мову, у містифікованій формі відображають дійсні відносини природного, соціального, культурного та інших середовищ. *Релігійна мова* – це використання мови повсякденної, але використання таке, що вкладає у слова повсякденної мови особливий, священний смисл. Такі терміни, як “спасіння”, “спокута”, “гріх” та ін., використовуються не тільки в релігійній мові, але тоді вони не мають священного змісту. З точки зору етимології, релігійних термінів у “чистому вигляді” не існує [3, с. 29].

Звертається дослідниця і до зіставлення релігійної мови та теологічної. “Існує і певна різниця між релігійною мовою і мовою теологічною. Так, наприклад, віровчення, яке викладене у “символі віри”, Святому Письмі й катехізисі, втілюється у мові віри як такої, тоді як теологічна мова постане свого роду мета-мовою у відношенні до мови віри, тому що мета-мова – це судження, висловлювання, положення щодо віри. Предметом теологічного розгляду є категорії і положення віровчення. Релігійні почуття теж втілюються у висловлювання тієї ж мови, що і релігійні ідеї, стрижнем яких виступає саме теологія. Культурні дії, які являють собою певну знакову систему, теж співвідносяться з відповідними елементами системи ідей” [3, с. 28].

Іншою темою, до якої хочеться звернутися, є проблема визначення релігійної комунікації, особливостей її розгортання та функціонування. *Релігія є суспільною комунікацією*, зазначає Л. Вороновська, яка здатна об’єднати почуття людей у колективному зворушенні завдяки тому, що певні почуття, які не осмислюються, але існують у душі кожної людини, неочікувано отримують спільний вираз, прозорий як просвітлення. Відтак у релігійній діяльності виникає такий момент, коли, на думку філософів, психіатрів і психологів, “несвідоме переходить поріг свідомості” й у людини формується новий образ певного явища дійсності та самої себе. В релігійній комунікації цей процес не лише посилюється, але набуває характеру становлення діяльності нового типу – релігійної діяльності: по-перше, релігія виникла завдяки людині й одразу взяла на себе турботу про людську душу, і дотепер виконує цю важливу функцію; по-друге, релігія, у своєму віровченні, не тільки спирається на високі моральні принципи, але перетворює ці принципи у моральні норми суспільства, “доносить” їх до свідомості та поведінки людей; по-третє – релігія і наука не антиподи, а різні форми пізнання, що доповнюють одна одну [4, с. 9].

Проте, на наш погляд, авторка представляє надто широкі та загальні уявлення про релігійну комунікацію. В авторефераті не простежується розкриття механізмів функціонування релігійної комунікації на сучасному етапі.

Якісно інший підхід до тлумачення суті релігійної комунікації робить Є. Юнусова. У її дисертаційному дослідженні *комунікація розглядається як своєрідний простір, інструмент та принцип культури, завдяки якому здійснюється міжкультурний діалог*. У такому розумінні комунікація виступає як мета, як засіб і як умова для вирішення глобальних проблем людства. Однак практично за межами комунікативної філософії залишився релігійний дискурс, як зазначає дослідниця. І це при тому, що європейська культура, незважаючи на виклик нігілізму та антигуманізму минулого і сучасного століття, продовжує ґрунтуватися на традиціях християнства як на світоглядному, так і на екзистенціальному рівнях.

Авторка виводить низку чинників, які актуалізують наукове звернення до теми релігійної комунікації. Серед них виділяються такі:

1. Незважаючи на те, що релігія значною мірою все ще є традиційним ареалом культури з усталеними типами комунікації та частіш за все розглядається як можливий глухий кут на шляху до міжкультурного діалогу, саме в релігії сьогодні народжуються ті ферменти нового, які слугують імпульсами до переосмислення і перевідкриття сутнісних для релігійного життя та релігійної свідомості відносин. В рамках екуменічного руху виникає зміна комунікативних стратегій – від стратегії подібності до стратегії розрізнення, які отримують позитивний статус.

2. Концептуалізація релігійної комунікації дозволяє розкрити її специфіку як “ідеальної моделі”, а також виявити її значення в контексті нових українських та світових реалій. Релігійна комунікація має фундаментальне значення для розуміння комунікативних вимірів культури взагалі.

Дослідження комунікативного простору релігії, переконана дослідниця, допоможе не тільки оцінити роль християнства в європейській культурі, але побачити саму культуру в ролі комунікативного простору, який містить, як одна з креативних моделей, релігійну комунікацію. При цьому в науковій літературі практично відсутнє вивчення специфіки релігійної комунікації як своєрідної практики комунікації в культурі. На сьогодні не розроблені теоретико-методологічні основи дослідження релігійної комунікації, відсутня відповідна філософська концептуалізація [15, с. 5].

У дисертаційному дослідженні розглядаються такі феномени релігійної культури, які дають змогу побудувати певну типологію релігійної комунікації, яка спеціалізується за допомогою трьох гетерогенних вимірів: тринітарне (спілкування Бога-Трійці “всередині Себе”), вертикальне (модус одкровення, модус молитви), горизонтальне (міжособистісна модель, соціальна модель, екуменічна модель). Обґрунтовується базисний онтологічний характер тринітарної комунікації в християнстві, в основі якої лежить догмат про Бога-Трійцю. Буття Бога інтерпретується як співвіднесене буття, як буття спільності в спілкуванні. Комунікація тут є засобом буття самого Бога, буття, яке розкривається через спілкування як всередині Трійці, так і поза її межами (спілкування з людиною). Отже, *комунікація отримує зовсім нове значення, вона розкривається як першооснова буття*. Його основні принципи розкриваються через поняття “взаємопроникнення”, в основі якого лежить взаємна любов. Трійця дає змогу вирішити проблему іншості, осмислення її в тринітарному дискурсі відкриває, що Інший є абсолютним, він є не загрозойою єдності, а, навпаки, її неодмінною умовою [15, с. 16].

Є. Юнусова також пропонує моделі вертикальної та горизонтальної комунікації. В авторефераті зазначено: “Запропоновано *дві моделі вертикальної комунікації*: теїстична модель, яка позначена рухом Бога назустріч людині та здійснюється в модусі одкровення, та антропологічна модель, яка позначена відповідним рухом людини назустріч Богу і здійснюється в модусі молитви. Розгляд основних форм вертикальної комунікації – одкровення, завіту, кенозису, дару, молитви та послуху – дає змогу виявити її основні принципи: відкритість, діалог, любов, турбота та відповідальність. Всі ці поняття вказують на необхідність присутності Іншого. Інший тут зумовлений екзистенційними, персонологічними та со-тереологічними причинами.

Є підстави для виділення *трьох моделей горизонтальної комунікації*: міжособистісна (Я та Інший), соціальна (Я та співтовариство) та міжконфесійна модель (спільнота та спільнота). Зазначається, що принцип любові лежить в основі міжособистісної моделі релігійної комунікації, реалізація якої можлива лише через такі складові любові, як турбота, відповідальність, відкритість, жертвність, прощення, співчуття та ін. Ці комунікативні принципи також вказують на необхідність Іншого. У просторі міжособистісної комунікації досягається зняття відчуження людини від людини та окреслюється потенційна можливість єдності між ними. Дискурс тілесності розкриває основний зміст соціальної моделі релігійної комунікації та вказує на основні принципи буття християнина, як буття “від” Іншого і “для” Іншого, символічне розкриття яких представлено в християнському культі (хрещення та причащення)” [15, с. 16].

Авторка звертається також і до питання міжконфесійної комунікації та екуменічного діалогу. Дослідниця говорить про філософське значення *екуменізму* як практичної форми міжконфесійної та міжрелігійної комунікації, виділяє дві магістральні комунікативні стратегії: стратегію подібності та стратегію розрізнення, які не є власне релігійними, а релігійно акцентованими.

У сучасному екуменічному діалозі підкреслюється позитивна роль розрізнення, воно починає розглядатися як необхідна основа єдності, співпраці, діалогу. Інший допомагає осмислити власну іншість, яка не веде до ізоляції, а народжує нове розуміння – розуміння співпричетності до чогось загального та єдиного. Ця спрямованість визначила основні вимоги до принципів міжконфесійного діалогу – відкритість та взаємна повага [15, с. 17].

Під час міжконфесійної комунікації поступово зникає вертикальний вимір, натомість набирає силу горизонтальний, де діалог між релігійними спільнотами починає відігравати вирішальну роль. Комунікація розглядається як головна умова для досягнення основної мети міжконфесійної комунікації – єдності християнської спільноти. Дослідниця виділяє основні підходи до визначення єдності християнської спільноти: імперіалістичний підхід, платонічний підхід, есхатологічний та біологічний підходи [15, с. 16].

Дуже цікавим є аналіз та зіставлення Є. Юнусовою двох комунікативних парадигм: релігійної та наукової. Висунуто гіпотезу, що наука є парадигмально-комунікативною моделлю культури, тоді як релігія є комунікативно-парадигмальною моделлю.

Авторка починає з того, що відповідно до концепції Т. Куна, всі основні форми наукової комунікації (неповна, повна та обмежена) співвідносяться з парадигмою та структурою наукової спільноти, а єдність наукової спільноти та парадигми є необхідними умовами справжньої (повноцінної) комунікації в науці. Лише в умовах єдності парадигми та наукової спільноти, яка має свій власний предмет дослідження, можлива повна, або справжня, наукова комунікація. Таке розуміння проблеми комунікації в науці дозволяє Є. Юнусовій говорити про те, що наука представляє собою парадигмально-комунікативну модель комунікації в культурі.

А от постійність предмета дослідження (Писання) та наявність трансцендентного суб’єкта комунікації (Бога) в релігії дозволяє виділити концептуальне ядро основних ідей релігійних парадигм, яке здатне забезпечити безперервність релігійної комунікації в період виникнення нової релігійної парадигми та досягнення розуміння, як однієї з основних цілей комунікативного процесу. В ситуації міжпарадигмального або міжконфесійного діалогу гостро постає проблема сприйняття Іншого.

В ситуації руйнування комунікації (як в науці, так і в релігії), підсилюється роль спільноти (наукової та релігійної). Як показав Т. Кун, саме від рішення спільноти залежить вибір парадигми, але в релігії ця ситуація ускладнюється характером виникнення як релігійної парадигми, так і релігійної спільноти. Релігійна спільнота, в першу чергу, має вертикальний вимір, а вже потім горизонтальний. Релігійні спільноти конституюються не тими або іншими конвенціями, а одкровенням та діями Бога. Це розуміння характеру комунікації в релігії дозволяє визначити її як комунікативно-парадигмальну модель комунікації в культурі [15, с. 13–15].

Як висновок у проаналізованих дисертаціях доречно навести дві цитати. Перша з автореферату І. Васильєвої. “Процеси, що відбуваються в сьогоденні України, дозволяють дійти висновку, що релігія виявляється не тільки вмінням висловитися, але й вмінням прислуховуватися, релігія є настановою душі людини на те, щоб слухати, почути та відчувати” [3, с. 34]. Друга з автореферату Є. Юнусової: “в основі принципів релігійної комунікації лежить *надемпіричний тип комунікації*, який має фундаментальне значення для всіх інших типів релігійної комунікації. Саме *надемпіричний тип комунікації* є “ідеаль-

ною моделлю” інших видів релігійної комунікації” [15, с. 6]. Саме тому паралельний аналіз масової та релігійної комунікації є таким цікавим.

V. Висновки

Зроблений аналіз авторефератів вітчизняних дисертаційних досліджень, що мали частково чи повністю за об’єкт дослідження феномен комунікації або явища, пов’язані із цим феноменом, дав змогу дійти таких висновків:

1. Українські науковці дотримуються європейської філософської традиції розуміння суті комунікації. Наприклад, в авторефератах присутні такі визначення комунікації: комунікація як цілеспрямований процес передачі повідомлення, інформації з використанням правил та норм, необхідних для досягнення гармонізації (І. М’язова); комунікація як своєрідна передумова функціонування і розвитку культури; комунікація як відмінний від спілкування тип взаємодії людей; комунікація як своєрідний простір, інструмент та принцип культури, завдяки якому здійснюється міжкультурний діалог. При розгляді феномену релігійної комунікації він усвідомлюється як першооснова буття (Є. Юнусова).

Спеціалізуючи розуміння досліджуваного феномену, можна зустріти такі поняття, як: справжня комунікація, комунікативна етика, соціальна комунікація, міжсуспільна комунікація, міжкультурна комунікація, мислекомунікація, масова комунікація та ін. Перераховані поняття свідчать, на нашу думку, про бажання науковців спеціалізувати досить загальний та широкий термін “комунікація”.

2. Особливе зацікавлення становить аналіз масової комунікації та релігійної комунікації. На жаль, на нашу думку, масова комунікація в авторефератах подана досить однобоко, із менш чи більш вираженим негативним забарвленням, хоча вітчизняні науковці декларують нейтралітет та наукову об’єктивність щодо тлумачення цього феномену. Напевне тому найчастіше із масовою комунікацією пов’язують маніпуляцію, поведінкові стереотипи, комерціалізацію та створення штучних іміджів телебаченням та Інтернетом.

3. Із комунікативними особливостями телебачення та Інтернету українські науковці пов’язують гіперболізований розвиток віртуальної реальності. Цей феномен доречно проблематизується.

4. Лише незначна частина дисертаційних робіт за один із об’єктів дослідження обирає релігійну комунікацію, яка найчастіше розглядається у вузькому конфесійному колі християнства. У дослідженні релігійної комунікації порушуються проблеми функціонування вертикального та горизонтального її зрізів; проблеми релігійної мови та конструювання за допомогою неї релігійної свідомості; проблеми екуменічного діалогу та діалоговості загалом. Найчастіше науковці звертають увагу на класичні складові християнської релігійної комунікації – молитву, проповідь, читання Святого Письма, проведення таїнств та літургії та ін. Проте проблеми трансформації сучасної релігійної комунікації за допомогою механізмів масової культури розглядаються лише фрагментарно.

5. Як вихід із кризового становища сучасної масової та релігійної комунікації багатьма науковцями пропонується діалог (діапазон якого є дуже широким: від інтимної розмови з Богом до глобального міжкультурного діалогу).

Література:

1. Балінченко С. П. Комунікативні засади інтеграційних процесів у сучасному суспільстві і: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Світлана Петрівна Балінченко ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 16 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05bsppss.zip>.
2. Вязова Р. В. Етнічний фактор у системі комунікативних відносин : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 [Електронний ресурс] / Рита Василівна Вязова ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2010. – 16 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10VRVSKV.zip>.
3. Васильєва І. В. Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.11 [Електронний ресурс] / Ірина Василівна Васильєва; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 37 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10VIVVMA.zip>.
4. Вороновська Л. Г. Свідомість і мова: філософсько-релігієзнавчий аналіз : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 [Електронний ресурс] / Людмила Григорівна Вороновська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08vlgfra.zip>.
5. Жигалкіна С. С. Кіно як засіб конструювання реальності (філософсько-культурологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 [Електронний ресурс] / Світлана Станіславівна Жигалкіна ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2010. – 20 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10jssfka.zip>.
6. Коммуникация // Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slovopedia.com/6/202/770635.html>.
7. Марчук В. П. Соціально-культурна визначеність нормативних засад міжнародної комунікації : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 [Електронний ресурс] / Валерій Петрович Марчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 17 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10mvpzmk.zip>.
8. М’язова І. Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Ірина Юріївна М’язова ; Київ-

ський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 18 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08miysfa.zip>.

9. Осадча Л. В. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 [Електронний ресурс] / Лариса Василівна Осадча ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10olvofa.zip>.

10. Победоносцева І. Є. Телевізійний дискурс у культурному просторі постмодернізму : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.04 [Електронний ресурс] / Ірина Євгенівна Победоносцева; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2005. – 21 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05piekpp.zip>.

11. Усанова Л. А. Православний архетип сім'ї у контексті комунікативних відносин : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Людмила Анатолівна Усанова ; АПН України. Ін-т вищ. освіти. – К., 2002. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2002/02ulakkv.zip>.

12. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 [Електронний ресурс] / Євгеній Валерійович Уханов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 18 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10UEVSSI.zip>.

13. Широка С. І. Стереотип поведінки в сучасній комунікативній культурі: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 [Електронний ресурс] / Світлана Іванівна Широка ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 18 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10SHSSKK.zip>.

14. Щербина А. Л. Соціокультурні регулятиви людської діяльності в технологіях масової комунікації: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 [Електронний ресурс] / Анатолій Михайлович Щербина ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2010. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10camtmk.zip>.

15. Юнусова Є. Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 [Електронний ресурс] / Євгенія Йосипівна Юнусова ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 17 с. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05yeyrek.zip>.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету "Острозька академія" **П. М. Кралюк**